

УДК 159:343.144:343.985

Шмерецький Є. Є. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗГВАЛТУВАНЬ

Проаналізовано результати здійсненого автором узагальнення психологічних особливостей професійної взаємодії з потерпілими від насильницьких злочинів. Запропоновано рекомендації щодо оптимізації процедури допиту потерпілих від зґвалтування.

Ключові слова: професійна взаємодія, злочин, допит, потерпілі, зґвалтування.

Зґвалтування належать до найтяжчих і найбільш суспільно небезпечних злочинних діянь. Суто інтимний характер переживань потерпілих, глибокі психічні травми, поряд з іншими чинниками, надають виключно латентного характеру цим злочинам і, відповідно, ускладнюють їх розкриття та розслідування. Крім того, складність і специфічність розслідування зґвалтувань полягають у необхідності детального вивчення не тільки обставин власне події та потерпілої особи, як це має місце в інших випадках, а й різноманітних обставин їх особистого життя, зокрема інтимного.

Процес розслідування ускладнено також тим, що потерпіла особа не бажає обговорювати зі сторонніми особами подробиці події, тобто багаторазово відтворювати психотравмувальну ситуацію, брати участь у судовому розгляді злочинного діяння та розголошувати факт зґвалтування у своєму соціальному оточенні (подруг, знайомих, колег, родичів). Окрім негативних емоцій, на її поведінку впливають відносини залежності (родинної, матеріальної, службової тощо) і механізми психологічного захисту, що перешкоджають установленню відносин співробітництва між нею та слідчим.

Зазначене вимагає не лише високого рівня юридичної підготовленості працівників правоохоронних органів, а й адекватного ситуації застосування психологічних знань у процесі

взаємодії з процесуальними та непроцесуальними особами – професійно-психологічної майстерності.

Проблему протидії злочинним посяганням у сфері сексуальних відносин досліджено в роботах науковців різних напрямів: кримінологів (Ю. М. Антонян, К. К. Горяїнов, Г. М. Мінковський та інші), віктимологів (В. С. Мінська, Е. Ф. Побігайло, Л. В. Франк та інші), судових медиків і психіатрів (М. І. Авдєєв, К. Імелінський, Б. В. Шостакович та інші), сексологів і сексопатологів (Г. С. Васильченко, А. Нохуров, А. А. Ткаченко), психологів (В. В. Гульдман, Й. А. Кудрявцев, Є. Г. Самовичев та ін.).

На підставі узагальнення наукових першоджерел й одержаного емпіричного матеріалу можна запропонувати юридико-психологічні рекомендації щодо психологічних особливостей взаємодії з потерпілими в процесі розслідування зґвалтування.

Метою статті є висвітлення психологічних особливостей допиту потерпілих від зґвалтувань.

Видається недоречним стосовно допиту в ситуаціях професійного спілкування в межах розкриття та розслідування злочинів використовувати поняття «психологічний контакт».

По-перше, у сучасному психологічному обігу цей термін є дискусійним, автори пропонують різні його визначення та характеристики.

Психологічний контакт – це:

процес установлення та підтримання взаємного тяжіння осіб, які спілкуються, наявність у них інтересу чи довіри один до одного [1];

відносини, яким властиві бажання та готовність співбесідників брати участь у спілкуванні один з одним [2];

система взаємодії людей у процесі спілкування, що ґрунтується на довірі [3];

цілеспрямована, планована діяльність зі створення умов, що забезпечують розвиток спілкування в потрібному напрямі [3];

пристосування, за допомогою якого люди «придивляються» один до одного під час спілкування [3].

Наявність психологічного контакту означає: на перцептивному рівні – емоційне прийняття контактерами один одного; на комунікативному рівні – згоду контактерів один з

одним; на інтерактивному рівні – пошуку спільних, збіжних інтересів контактерів.

Досліджуючи психологічний контакт між слідчим і допитуваним, О. А. Воробйова пропонує розглядати професійно-психологічний контакт як «...тло допиту, що надає слідчому можливість користуватися широким спектром тактичних прийомів; підґрунтям для створення такого тла є сприятлива атмосфера та сприятливі відносини між контактерами... Використовуючи створене тло, слідчий має змогу ефективно здійснювати професійно-психологічний вплив (тактичні прийоми) на допитуваного» [4]. У ширшому контексті професійно-психологічний контакт розглядають як фон здійснення ділового спілкування, щоб досягти оптимального результату ділових переговорів.

Узагальнюючи зазначене, можна виокремити такі характеристики психологічного контакту: він завжди двосторонній; установлення і підтримання його залежить від обох сторін, однак ініціатива визначального впливу належить лише одній; це динамічний процес, учасники якого, сприймаючи один одного, обмінюючись інформацією та здійснюючи психологічний вплив, постійно корегують свою поведінку; процес узгодження відносин контактерів відбувається поступово й поетапно.

По-друге, слід зважати на те, що навіть у безконфліктних ситуаціях спілкування (взаємодія «слідчий – потерпіла») їх інтереси та цілі не збігаються; у конфліктних ситуаціях (взаємодія «слідчий – підозрюваний/обвинувачений») конфронтація є основною і невід'ємною характеристикою взаємодії.

По-третє, установлення психологічного контакту (взаємного тяжіння) сторін, безперечно, має психологічні наслідки у вигляді феноменів емпатії та рефлексії, тобто співпереживання, що згодом призводить до накопичення психологічної втоми та формування симптомів психологічного вигорання, а в перспективі – до професійного деформування (лікар розуміє страждання хворого, проте не повинен хворіти разом із ним, навпаки, має бути відстороненим).

Тому для позначення професійної взаємодії доречніше, на нашу думку, використовувати поняття «комунікативний контакт», що цілком охоплює психологічну сутність перцептивної, когнітивної та інтерактивної функцій професійного спілкування в ситуаціях прямого чи опосередкованого протистояння сторін. Звісно, у процесі розкриття та розслідування з'являються

можливе встановлення і психологічного контакту, проте це приватний випадок.

Установлення комунікативного контакту – це, насамперед, уникнення всього того, що здатне йому перешкоджати. Цей процес обумовлений взаємною адаптацією сторін завдяки актуалізації емоційно значущого предмета спілкування. Складність цього психологічного завдання полягає в наявності негативних установок як слідчого (негативне ставлення до антисоціальної поведінки громадян і пов'язані із цим зарозумілість, пихатість, зверхність тощо), так й іншої сторони (негативне ставлення до правоохоронних органів загалом, агресивність, підозрливість тощо).

Безумовно, що після зґвалтування потерпіла психологічно не готова до проведення допиту й інших важливих слідчих дій (пред'явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше осіб тощо); крім того, її перебування в стресовому стані ставить під сумнів ефективність їх проведення. Розслідування ускладнюється також за умови, якщо потерпіла особа своєчасно не звернулася із заявою до правоохоронних органів. Унаслідок цього матеріальні сліди злочину невідворотно втрачено, а ідеальні – утрачають свою предметність під впливом емоційних нашарувань.

Необхідно також ураховувати, що винний прагне уникнути покарання, тому особисто або за допомогою родичів чинить на потерпілу вплив у різноманітних формах (залякування, шантаж, погрози, умовляння, підкуп, обіцянка одружитися, матеріальне відшкодування збитку тощо). Сприятливим тлом для цього можуть стати переживання потерпілої через небажання розголосу, страх розриву шлюбних відносин тощо.

Тому непоодинокими є випадки, коли потерпілі на стадії досудового слідства дають викривальні свідчення про факт зґвалтування, а на судовому засіданні відмовляються від наданих раніше показань. Таким чином, розслідування злочину потребує прискіпливої уваги до пошуку доказів і документування матеріальних його слідів.

Надзвичайно складно досліджувати поведінку потерпілої особи, що мала ознаки віктимності. У цьому разі до психотравмувальних чинників злочинного діяння додається ще й її небажання повідомляти компрометаційну інформацію, що призводить до викривленого відтворення обставин.

Важлива і надзвичайно психологічно насичена процесуальна дія – допит потерпілої. Під час підготовки до нього й безпосередньо в процесі його проведення слідчий має зважати на той факт, що її ставлення до кримінального провадження і, відповідно, мотиви свідчень можуть ґрунтуватися на одній із трьох моделей [5, с. 460]:

1) потерпіла зацікавлена в установленні істини у справі та викритті насильника. Оцінюючи її свідчення, слід враховувати, що форми її опору можуть бути різними, оскільки залежать від низки чинників (психічний стан потерпілої, її вік і життєвий досвід, співвідношення фізичних сил та можливостей жертви й насильника, агресивність, озброєність останнього тощо);

2) потерпіла подає неправдиву скаргу, прагнучи засудження невинного з мотивів, зазначених вище;

3) потерпіла заперечує факт її зґвалтування чи навіть здійснення статевого акту. Найчастіше це відбувається у випадках, коли провадження порушено за ініціативою правоохоронних органів, передусім якщо потерпіла – заміжня жінка.

Під час допиту потерпілої необхідно встановити всі суттєві обставини її взаємодії з підозрюваним (обвинуваченим) до, під час і після вчинення злочину. Це не лише первісна криміналістично значуща інформація, а й матеріал для розуміння мотивів поведінки злочинця та механізмів учинення злочину.

Неодмінними складовими допиту потерпілої щодо відомого їй злочинця є з'ясування таких психологічних аспектів:

обставин їх знайомства та попередніх стосунків, частоти зустрічей, наявності спроб схилити майбутню жертву до добровільного статевого акту;

місце зустрічі потерпілої з підозрюваним, як вони провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом із ними, чи бачив їх разом, як і чому потерпіла опинилася на місці вчинення злочину;

чи чинила потерпіла опір і в чому він полягав, чи могли залишитися на місці події, тілі й одягу підозрюваного сліди опору;

які психологічні наслідки мало зґвалтування для потерпілої, як воно вплинуло на її подальше життя.

Якщо насильник невідомий, то додатково з'ясовують, окрім перерахованої вище, таку інформацію про злочинця:

його особливі прикмети, зовнішність і поведінка; особливості мовлення та невербальної комунікації, одяг, прикраси й інші предмети; спосіб нападу, використання зброї та допоміжних

засобів; якщо злочинців було декілька – установлюють роль у групі кожного з них; ушкодження, яких зазнав ґвалтівник унаслідок опору потерпілої; транспорт, який він використовував;

як він познайомився з потерпілою та що повідомив про себе; у якій формі було встановлено комунікативний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої;

яким шляхом ґвалтівник і потерпіла прямували до місця нападу; хто міг його бачити; у якому напрямку він зник тощо.

Готуючись до допиту, слідчому бажано володіти інформацією про допитувану особу, її ставлення до злочину й інші обставини. Проте в реаліях практичної діяльності під час проведення першого допиту це навряд чи можливо. Тому вивчення індивідуально-психологічних особливостей потерпілої відбувається вже в процесі контакту з нею і триває надалі. У цих ситуаціях важливу роль відіграють попередня бесіда та спостереження за поведінкою і психофізіологічними реакціями.

Процедуру та зміст допиту слід обмірковувати, щоб потерпіла усвідомила, що з'ясування обставин події необхідне не для задоволення цікавості слідчого, їх не буде розголошено поза межами судового розгляду. Зазначене потребує тактовності та стриманості у словах і поведінці загалом. Взаємодія слідчого з потерпілою має ґрунтуватися на врахуванні її стану як особи, яка постраждала, зазнала психічної травми, шукає захисту у правосуддя. Найдрібнішу неухважність чи некоректність слідчого гостро переживає потерпіла, це підсилює її негативний емоційний стан. Завдання слідчого – максимально заспокоїти людину, запевнити, що розслідування злочину будуть проводити ретельно й об'єктивно.

Слід зазначити, що допит потерпілої особи від зґвалтування здебільшого є безконфліктною комунікативною ситуацією, оскільки вона зацікавлена надавати допомогу правоохоронним органам, передусім якщо бачить, що вони активно захищають її права та законні інтереси. Водночас наслідком нападу завжди є стан психічного напруження, який спотворює процеси сприйняття, пам'яті, мислення, отже, негативно впливає на повноту та достовірність свідчень. Спотворювальний вплив на свідчення потерпілої чинить також небезпека, яка їй загрожувала. Це може виявлятися в описуванні нею зовнішнього вигляду злочинця, наділенні його ознаками, які насправді йому не притаманні. Цьому сприяє й підсвідоме прагнення

виправдатися перед самою собою, близькими, знайомими, слідчим, а іноді й просто бажання приховати свої девіантні дії.

Власне ситуація допиту, що актуалізує у свідомості потерпілої обставини вчиненого злочину, значною мірою загострює її сильні переживання, робить її психіку ще більш вразливою. Це, безумовно, необхідно враховувати слідчому під час обрання форм спілкування, формулювання запитань, насамперед інтимного характеру. Тональність мовлення має відповідати комунікативній ситуації, неприпустимими є недоречні посмішки, іронія, жартівливий тон.

Спілкування з потерпілими особами ставить перед слідчим завдання мінімізувати в них стан надлишкової психічної напруженості, спробувати заспокоїти, переключити увагу на особистісно важливіші обставини. В установленні комунікативного контакту вагоме значення має емпатійне слухання, з яким слід узгодити поведінку слідчого (стриманий та уважний вираз обличчя, зацікавленість під час формулювання запитань тощо).

Під час допиту потерпілих слід ураховувати ті життєві обставини, у яких вони опиняються після події злочину. Застосовують спеціальні заходи запобігання впливу на потерпілих осіб, які протидіють слідству (утаємнення місця мешкання та роботи, попередження про необхідність повідомляти про всі контакти із зацікавленими особами). За наявності даних, що на потерпілого чинять психологічний вплив зацікавлені особи, слідчому слід застосувати запобіжні заходи, які переконали б потерпілу, що єдино правильною є позиція сприяння слідству, оскільки інтереси підозрюваного та потерпілого в жодному разі не можуть збігатися, усі його зусилля спрямовані на уникнення відповідальності. Завданням слідства, навпаки, є пошук істини та захист прав потерпілого.

У безконфліктній ситуації спілкування в процесі допиту потерпілі прагнуть до максимальної точної реконструкції минулих подій. Водночас під час злочинного діяння поле їх свідомості суттєво звужується, логічне мислення деформується. Унаслідок жорстких/жорстоких фізичних впливів можливе виникнення станів оглушення, потьмарення, шоку. Інтенсивні конфліктні емоційні стани призводять, переважно, до гіперболізації емоціогенних переживань та їх генералізації. Тому під час подальшої реконструкції ймовірно виникнення явища дифузного узагальнення («усі ґвалтували», «усі били»). Часто дифузують уявлення про послідовність подій, ознаки одного об'єкта

переносять на інший, хоча окремі деталі події сприймають і відтворюють досить чітко, навіть загострено.

Дифузне узагальнення в разі вчинення зґвалтувань групою може бути подолане за рахунок диференціації учасників за ступенем активності: спочатку з'ясовують особливості зовнішності та поведінки найактивнішого учасника групи, далі – найпасивнішого, а тоді решту. Важливо зафіксувати, як вони зверталися один до одного, які імена чи клички вживали, про що говорили. Така тактика надає можливість потерпілій краще відновити в пам'яті подію злочину, окремі її етапи.

Особливістю свідчень потерпілих від зґвалтувань є також те, що вони вирізняються підвищеною емоційністю, причому в емоційній пам'яті довго зберігається те, що вони пережили під час взаємодії зі злочинцем – біль, фізичні страждання, страх, жах, відчай, колізії боротьби, тобто комплекс стресового перенапруження. Унаслідок цього можливе виникнення «слідового» афекту, психогенних реактивних станів, невротичних і психотичних розладів.

За цих обставин слід спробувати нейтралізувати гіперактивність потерпілого, його метушливість, багатослівність, хаотичний перебіг думок, акцентуацію на несуттєвих деталях. Гіперзбудження може бути певною мірою зняте тимчасовим відволіканням уваги на інші, менш значущі обставини. З іншого боку, імовірним є стан «охоронного гальмування», коли вкрай психологічно напружені події злочину витісняють за межі свідомості.

Це зумовлює необхідність повторних ретельних перевірок свідчень потерпілого. Під час першого допиту його мнемічні можливості обмежені стресогенним станом, під час повторних – завдяки явищу ремінісценції подія може бути відтворена повніше. Ураховуючи ці обставини, слідчий має аргументувати таку ситуацію та мотивувати потерпілого до подальшого спілкування.

Невід'ємною складовою професійного спілкування слідчого під час розслідування зґвалтувань є здійснення психологічного впливу – активної цілеспрямованої діяльності, метою якої є зміна психіки чи поведінки об'єкта. Це «проникнення» однієї особистості у психіку іншої. Мета й результат цього проникнення, на наш погляд, – це зміни, перебудова індивідуальних поглядів, відносин, мотивів і станів. Механізм психологічного впливу слід розуміти як процедуру вибору певного методу й варіанта поведінки та процес проходження стимулу від суб'єкта до об'єкта і зворотного зв'язку між ними.

Під час здійснення психологічного впливу слід ураховувати складність людської психіки, її пластичність і мінливість. Водночас є певні загальні психологічні закономірності, що виявляються в усіх ситуаціях однозначно, і їх необхідно правильно розуміти. З-поміж властивостей особистості, що впливають на результати психологічного впливу і, відповідно, на обрання відповідного методу, визначальними є, передусім, мотиваційна і вольова сфери особистості об'єкта, а також його позиція: доброзичлива, нейтральна, негативна чи активного протистояння.

Слідчий не ставить завдання зламати волю підслідної особи, він здійснює психологічний вплив на особистість. Ефективне застосування засобів і прийомів психічного впливу – головна складова тактичної майстерності слідчого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности [Электронный ресурс] / Ю. В. Чуфаровский. – М., 2001. – Режим доступа: <http://ci-razvedka.ru/html>. – Загл. с экрана.
2. Бабаев В. К. Налоговая полиция: учеб. пособие [Электронный ресурс] / В. К. Бабаев. – М., 2000. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/babaev_nalogovaja. – Загл. с экрана.
3. Флоровский М. Ю. Тактика допроса: особенности установления психологического контакта [Электронный ресурс] / М. Ю. Флоровский, А. А. Синюгин. – Режим доступа: <http://www.znat.ru/data/news/127-taktika-doprosa-sobennosti-uh.html>. – Загл. с экрана.
4. Воробьева Е. А. Профессионально-психологические особенности контактности следователей в условиях допроса [Электронный ресурс] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Воробьева Елена Анатольевна. – М., 2003. – Режим доступа: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18201.php>. – Загл. с экрана.
5. Криминалистика : учеб. для вузов / [И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др. ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая шк., 2000. – 672 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2016
